

اینترنت، تحول فرهنگ سیاسی و چالش‌های سیاسی حکومت کویت

خلیل‌اله سردارنیا *

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۱۰/۰۸

تاریخ تأیید نهایی: ۱۳۹۴/۰۴/۰۱

چکیده

اینترنت و شبکه‌های اجتماعی، نقش بسیار مهمی در تحول فرهنگ سیاسی و گسترش آگاهی‌های سیاسی - اجتماعی و اعتراضات داشته‌اند. وقوع انقلابات در شمال آفریقا و خاورمیانه بر اهمیت نقش سیاسی و بسیج‌گرانه اینترنت افزود به طوری که از آنها به عنوان انقلاب‌های فیس بوکی یاد می‌شود. از دهه ۱۹۹۰ به این سو، در بین شیخ‌نشین‌های خلیج فارس، کویت فضای سیاسی نسبتاً باز داشته است و در ارتباط با آزادی نسبی رسانه‌ها، آزادی‌ها، رقابت‌های سیاسی و حقوق شهروندی وضعیت نسبتاً خوبی دارد. در این نوشتار، نگارنده با رویکرد جامعه‌شناختی سیاسی و روش تحلیل ثانویه داده‌های برگرفته از پیمایش‌های منطقه‌ای و جهانی و مطالعات کمی - تجربی انجام شده، در صدد است: الف) تأثیر اینترنت و شبکه‌های اجتماعی بر تغییر و تحول نگرش‌ها و باورهای سیاسی و گسترش آگاهی‌های سیاسی و ب) تأثیر تحول فرهنگ سیاسی بر شکل‌گیری و گسترش چالش‌ها و اعتراضات سیاسی و اصلاحات سیاسی انجام شده در کویت را بررسی کند. فرضیه اساسی در این نوشتار آن است که اینترنت و شبکه‌های اجتماعی عمدتاً بر تحول

فرهنگ سیاسي جوانان تحصیل کرده شهری، اعضای وابسته به طبقه متوسط جدید و تحصیل کرده‌های دانشگاهی کویت تأثیر داشته است نه مردم عادی
واژگان کلیدی: کویت، چالش‌های سیاسی، فرهنگ سیاسی، اینترنت، شبکه‌های اجتماعی

مقدمه

در دهه اخیر به ویژه پس از وقوع جنبش‌های انقلابی اخیر، شیخ‌نشین‌های خلیج فارس و منطقه خاورمیانه به شدت مورد توجه محافل علمی و آکادمیک دانشگاهی و پژوهشی واقع شده است. تا پیش از وقوع تحولات اخیر، بسیاری از تحلیل‌گران بر این نظر بودند که این منطقه همچنان شاهد ایستایی و عدم وقوع جنبش‌های انقلابی خواهد بود اما وقوع این تحولات از دامنه این تردیدها کاست و این منطقه را در کانون توجه و تحلیل‌ها قرار داد.

تا میانه دهه ۱۹۹۰ میلادی، شیخ‌نشین‌های خلیج فارس از جمله کویت عمدتاً دارای فرهنگ سیاسی تابعیتی بودند. در بین شیخ‌نشین‌های خلیج فارس، کویت از دهه ۱۹۹۰ به این سو، بر اساس یک سری ضرورت‌ها به صورت تدریجی به سمت دموکراسی اولیه حرکت کرده است البته این آغاز راه است و تا به فرجام رسیدن دموکراسی، مسیر طولانی بایستی طی شود.

در بیش از یک دهه اخیر، در کویت و برخی از کشورهای منطقه در عرصه‌های آموزشی، ارتباطی، شهرنشینی و توسعه زیرساخت‌های اینترنتی و ماهواره‌ای تغییر و تحولات قابل توجهی رخ داده است لذا فضای فرهنگی - فکری و سیاسی نمی‌توانست در حالت ایستا و اقتدارگرایانه باقی بماند. به تبع توسعه فضای آموزشی و ارتباطی به ویژه در عرصه اینترنتی و ماهواره‌ای، اقشار شهرنشین تحصیل کرده، طبقه متوسط جدید و جوانان در کویت به شکل قابل توجهی به سمت نگرش‌ها و باورهای نوین مدنی و فرهنگ سیاسی مشارکتی سمت و سو یافته و از فرهنگ تبعی فاصله گرفته‌اند اما در اقشار کمتر تحصیل کرده کویت، هنوز فرهنگ تبعی و غیرمشارکتی غالب است.

در کشور کویت در بیش از یک دهه اخیر پس از رهایی این کشور از اشغال عراق به دلایلی در این کشور در تمایز با سایر کشورهای منطقه، حرکت‌های قابل توجهی به سمت دموکراسی صورت گرفته است که مهم‌ترین آنها عبارتند از: رقابتی شدن نسبی انتخابات پارلمانی بین سه جریان عمده لیبرال، اسلام‌گرا و مستقل‌ها، توسعه آزادی و استقلال رسانه‌ها، اعطای حقوق سیاسی به زنان و کاندیداتوری آنان برای انتخابات مجلس، توسعه اولیه نقد در فضای عمومی و رسانه‌ای جامعه، اصلاح قانون مطبوعات و جلوگیری از دخالت وزارت اطلاعات در امور رسانه‌ها و اصلاحاتی از این دست.

در ارتباط با این دگردیسی اولیه می‌توان به مهم‌ترین دلایل اشاره کرد که عبارتند از:

توسعه اینترنت و کاربری اینترنت و شبکه‌های اجتماعی و ماهواره‌ای به ویژه توسط اقشار جوان و تحصیل کرده و اقشار آگاه شهری، تحول فکری و فرهنگی و گسترش آگاهی سیاسی و اجتماعی در اقشار یاد شده، شکل‌گیری چند جنبش اعتراضی برای اصلاحات سیاسی و ضرورت انجام آن، گسترش امواج دموکراسی‌خواهی در جهان و اخیراً هم وقوع بهار عربی در خاورمیانه و منطقه خلیج فارس.

در این نوشتار، نگارنده در صدد ارائه پاسخ تحلیلی و کمی به پرسش ذیل است: اینترنت و شبکه‌های اجتماعی سایبری چه تأثیری بر تغییر و تحول در فرهنگ سیاسی و سپهر سیاسی و حکمرانی کویت داشته‌اند؟ در پاسخ به پرسش یاد شده، فرضیه تحقیق به این صورت طرح می‌شود: اینترنت و شبکه‌های اجتماعی در کنار بستر متحول آموزشی و شهری کویت در دو دهه اخیر از یک سو، در ساحت فکری و فرهنگی سبب گرایش قابل توجه بخش عمده‌ای از جوانان شهری و تحصیل‌کرده‌های دانشگاهی به فرهنگ مشارکتی و نگرش‌های مدنی و دموکراتیک و فاصله‌گیری آنان از فرهنگ و ایستارهای سنتی و تبعی پیشین شده است؛ از سوی دیگر، این دگردیسی فرهنگی و فکری در ساحت پراتیکی و رفتاری منجر به شکل‌گیری جنبش‌های اعتراضی و تقاضاهای فزاینده برای اصلاحات سیاسی و دموکراسی و انجام برخی تغییرات قابل توجه در سپهر حکمرانی و قدرت سیاسی در کویت شده است.

در این تحقیق، روش تحقیق از نوع تبیین علی جامعه‌شناختی و نیز روش تحلیل ثانویه داده‌ها با استفاده از نتایج آماری مؤسسات معتبر نگرش‌سنجی و پژوهشگران دیگر است. روش جمع‌آوری اطلاعات از نوع کتابخانه‌ای و اینترنتی است.

در ارتباط با پیشینه پژوهش، بایستی گفت که هیچ اثر مستقلاً با این عنوان انجام نشده است، البته در ارتباط با تأثیر شبکه ماهواره‌ای الجزیره، مطالعاتی صورت گرفته که در این ارتباط می‌توان به پایان‌نامه انگلیسی علی عباس جمال با عنوان «نفوذ سیاسی الجزیره بر کویتی‌ها» اشاره کرد. همچنان که از عنوان این اثر پیدا است، در ارتباط با تأثیر شبکه ماهواره‌ای الجزیره است و به تأثیر اینترنت بر نگرش‌ها و فرهنگ سیاسی کویتی‌ها پرداخته است. در ارتباط با تحول فرهنگ سیاسی و فکری در کویت، نگارنده با منبع فارسی برخورد نکرده است اما منابع انگلیسی قابل توجهی به شکل غیرمستقیم وجود داشتند که مورد استفاده قرار گرفتند که مهم‌ترین آنها عبارتند از: پایان‌نامه عیسی النشمی با عنوان «بحث و گفت‌وگوهای سیاسی در جهان عرب»، مطالعه کمی حسن و الکندری با عنوان «تأثیر اینترنت بر نگرش‌های سیاسی

دانشجویان کویت و مصر»، گزارش آماری شبکه‌های آماری شبکه‌های اجتماعی مستقر در دویی و در نهایت، مطالعه کیفی مارک لینچ با عنوان «ارزیابی قدرت دموکراتیزه‌کننده تلویزیون در جهان عرب».

گرچه این منابع ارزشمند مورد استفاده قرار گرفتند اما انجام این تحقیق به دلایل ذیل از نوآوری بالا برخوردار بود: الف) عدم جامعیت و پرداختن مطالعات یاد شده به تمام اهداف مد نظر این تحقیق اعم از تغییر در ساحت فکری و فرهنگی و ساحت حکمرانی و اصلاحات سیاسی، ب) تمرکز تحقیق‌ها بر شاخص‌های آماری کلی و عدم برقراری پیوند بین داده‌های آماری و بستر متحول سیاسی کویت و سطحی بودن ابعاد کیفی و تحلیلی مطالعات انجام شده و ج) تمرکز مطالعات انجام شده بر تأثیر ماهواره‌ها بر نگرش‌ها و دموکراسی تا تأثیر اینترنت در کویت.

چارچوب نظری و مفهومی تحقیق

الف) تعریف مفاهیم:

شبکه‌های اجتماعی/اینترنتی^۱: به سایت‌هایی همچون: فیس بوک، توئیتر، یوتیوب، وبلاگ‌ها و مانند آن گفته می‌شوند که دارای قابلیت‌هایی همچون ارتباط دوسویه تصویری، صوتی و نوشتاری، پیوند و لینک دادن کاربران به سایت‌ها و اشخاص دیگر، ارسال ایمیل جمعی، انتقال، دانلود و آپلود کردن تصاویر و ویدئوها و قابلیت‌هایی از این دست هستند.

«فیس بوک»^۲ بزرگ‌ترین و فراگیرترین وب سایت یا شبکه اجتماعی در اینترنت است. کاربران فیس بوک می‌توانند صفحات فردی، گروهی و رویدادها، تصاویر، ویدئوها و متن‌ها را انتقال دهند، در فضای سایبری گفت‌وگو کنند و پیام خصوصی را تبادل و یادداشت‌های خود را با کاربران دیگر به اشتراک گذارند (Dewey, et.al, 2012, p. 3). این شبکه قابلیت‌هایی همچون، ارسال پیام، ایجاد گروه‌های دوستان، وارد شدن و پیوند با سایت‌های دیگر، دانلود و آپلود کردن تصاویر و ویدئوها و مانند آن را دارد (Safranck, 2012: 1).

«توئیتر»^۳ یک شبکه اجتماعی سایبری است که در آن، کاربران از طریق توثیق کردن یا نوشتن (که محدود به ۱۴۰ کاراکتر است)، با دیگران ارتباط برقرار کرده و

1. Social Networks
2. Facebook
3. Twitter

اطلاعات متنی را انتقال می‌دهند (Storck, 2011, p. 11).

«یوتیوب» بزرگ‌ترین محیط سایبری برای انتقال، دانلود و آپلود محتوای تصویری، نوشتاری و صوتی است (Dewey, et.al, 2012, p. 3).

فرهنگ سیاسی: از دید آلموند، به آمیزه‌ای از ایستارها، باورهای سیاسی، ارزش‌ها، احساسات، اطلاعات و مهارت‌های سیاسی گفته می‌شود. مهم‌ترین مؤلفه‌های آن عبارتند از: الف: جهت‌گیری شناختی که شامل دانسته‌ها و آگاهی سیاسی و اجتماعی آنها است. ب: جهت‌گیری عاطفی که در ارتباط با احساسات و عواطف مثبت یا منفی مردم نسبت به حکومت؛ سیاست‌گذاری‌ها، نقش‌ها و عملکردهای حکومت است. ج: جهت‌گیری ارزشی و قضاوتی که در ارتباط با قضاوت مردم نسبت به نظام سیاسی، رهبران و سیاست‌ها است (آلموند و همکاران، ۱۳۷۶: ۷۳-۷۱). از دید لوسین پای فرهنگ سیاسی به نگرش‌ها، احساسات، شناخت و آگاهی سیاسی - اجتماعی گفته می‌شود که منجر به هدایت رفتارهای سیاسی در هر جامعه می‌شود (Diamond, 1994: 8-9).

ب) الگوهای مهم فرهنگ سیاسی

۱- فرهنگ سیاسی محدود یا ده‌کوره: این نوع فرهنگ سیاسی خاص نظام‌های سیاسی بدوی و پیشامدرن سنتی در قالب اجتماعات و محله‌های محدود یا مناطق کوچک مانند حکومت‌های فئودالی، حکومت‌های ارباب رعیتی و مانند آن است. در این فرهنگ سیاسی مقوله شهروندی و حتی واژه مردم هیچ جایگاهی ندارد و به جای آن واژه رعیت یا اتباع به کار می‌رود. جهت‌گیری شناختی نسبت به نظام سیاسی و نقش‌های آن وجود ندارد و حداکثر آگاهی مربوط به شناخت رئیس قبیله، سرکرده اجتماع و نقش یکپارچه رئیس قبیله و نیز نقش فرد به عنوان عضوی از آن اجتماع یا قبیله یا محله است (Almond & Verba: 1963: 5-6).

۲- فرهنگ سیاسی قبیله‌ای یا تابعیتی: این نوع فرهنگ سیاسی در ارتباط با جوامع سنتی بزرگ‌تر و پادشاهی‌های متمرکز و امروزه در دیکتاتورهای مدرن است. در این نوع فرهنگ سیاسی آگاهی سیاسی و اجتماعی محدود و نه گسترده در افراد نسبت به حکومت وجود دارد. نوع ایستارها و باورهای سیاسی - اجتماعی افراد در قالب ایستارهای سنتی، اطاعتی، تقدیری و معیشتی است و نگرش‌های مدرن

همچون قانونمندی، مسئولیت‌پذیری، مشارکت و مانند آنها در این نوع فرهنگ سیاسی یا جایگاهی ندارد یا عمدتاً سطحی، نمادین و غیرنهادینه شده است (Almond & Verba, 1963: 17-18).

۳- فرهنگ سیاسی مشارکتی یا دمکراتیک: این نوع فرهنگ سیاسی مرتبط با نظام‌های سیاسی دمکراتیک است و بر مبنای گسترش و تعهد عملی سیستمی و همه‌جانبه به اصولی همچون قانونمندی، مشارکت‌پذیری، مسئولیت‌پذیری، انتقادپذیری، اعتماد، اخلاق مدنی و پاسخگویی متقابل شهروندان و حکومت است. سطح آگاهی سیاسی و اجتماعی افراد بالا است. یک جامعه مدنی ریشه‌دار به بازتولید و نهادینه‌سازی فرهنگ و باورهای مدنی کمک می‌کند. شهروندان نسبت به حقوق شهروندی خود در ابعاد سیاسی، اجتماعی و مدنی آگاهی دارند.

ج: اینترنت، فرهنگ سیاسی و چالش‌های سیاسی حکومت‌ها

از ربع واپسین سده ۲۰ به این سو جهان با سومین موج توسعه در حوزه ارتباطات و رسانه‌های جمعی مواجه است و در عصری زندگی می‌کنیم که از آن با نام‌هایی همچون «انقلاب اطلاعات، انفجار اطلاعات و آگاهی سیاره‌ای» یاد شده است. این فن‌آوری‌های نوین ارتباطی تمام ابعاد حیات فردی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی را تحت تأثیر خود قرار داده است. شاید هیچ تحولی در عصر حاضر را نتوان سراغ گرفت که از حیث ایجاد تغییر در باورها، نگرش‌ها، فرهنگ سیاسی - اجتماعی و حیات اجتماعی بتواند با تحول در عرصه تکنولوژی‌های مدرن ارتباطی و اطلاعاتی برابری کند. جامعه اطلاعاتی امروز فضاهای نوینی ایجاد کرده است و باورها، نگرش‌ها و فرهنگ سیاسی و روابط اجتماعی را تحت تأثیر خود قرار داده است (سردارنیا، ۱۳۸۶: ۱۰۵).

در عصر جهانی شدن و انقلاب ارتباطات، دولت - ملت‌ها با سه فرآیند و چالش مهم مواجه شده‌اند که عبارتند از: ۱. جهانی شدن سیاست فرهنگ و اقتصاد؛ ۲. تشدید آگاهی سیاسی، اجتماعی و گسترش دموکراسی‌ها و باورهای مدنی در جهان؛ ۳. گسترش فزاینده سازمان‌های بین‌المللی مردمی و جنبش‌های اجتماعی جدید (سردارنیا، ۱۳۹۰: ۲۰۵). مهم‌ترین اثرات سیاسی انقلاب ارتباطات و اطلاعات عبارتند از: ۱. کاهش و تضعیف شدید مشروعیت رژیم‌های اقتدارگرا؛ ۲. گسترش دموکراسی و فرهنگ سیاسی مشارکتی؛ ۳. سیاسی شدن هویت قومی - نژادی - زبانی و مدنی؛ ۴. تضعیف تدریجی دولت‌ها در عرصه‌های سیاسی - اقتصادی و

اجتماعی و فرهنگی؛ ۵. گسترش آگاهی‌های سیاسی - اجتماعی و تحول فرهنگی؛ ۶. و به تبع آن، اعمال فشار بیشتر بر دولت‌ها جهت پاسخگویی و مسئولیت‌پذیری. حکومت دموکراتیک و دموکراسی نیازمند شهروندی دموکراتیک و باورها و عقاید دموکراتیک است. در این راستا، تحول در عرصه نظام آموزشی به ویژه نظام رسانه‌ای و مهم‌تر از همه، انقلاب ارتباطات، بستر را برای تغییر و تحول فرهنگی و فرهنگ سیاسی فراهم کرده است و این بستر در شکل‌گیری و نهادینه شدن دموکراسی می‌تواند بسیار مؤثر باشد. اینترنت کارکرد بسیار جدی در اشاعه باورها و عقاید دموکراتیک در کنار اخبار و اطلاعات و اعتراضات سیاسی داشته است. به همین خاطر است که به جنبش‌های اخیر، عنوان انقلاب‌های تئوئتری یا فیس بوکی داده شده است.

حکومت و فرهنگ سیاسی در کویت تا میانه دهه ۱۹۹۰ میلادی

نگارنده بر این نظر است که ویژگی‌های حکومت‌های پاتریمونیال تا حد قابل توجهی تبیین‌کننده چرایی استمرار فرهنگ تابعیتی و ریشه‌دار بودن این فرهنگ در کویت است. در این نوشتار یک مسئله مهم تحقیق آن است که چرا فرهنگ مشارکتی در این جامعه تا میانه دهه ۱۹۹۰ شکل نگرفت؟ قطعاً یک پاسخ در این ارتباط، ساخت حکومت پاتریمونیال است. در کویت همانند سایر شیخ‌نشین‌های خلیج فارس، نوعی درهم‌تنیدگی و رابطه بازتولیدی بین فرهنگ تابعیت و ساخت حکومت پدرشاهی وجود داشته است. بنابراین، فرهنگ مشارکتی در این نوع ساختار قدرت نمی‌توانست شکل گیرد و استمرار پیدا کند.

شخصی بودن قدرت سیاسی و غیررسمی بودن سیاست در جامعه کویت و انحصار قدرت در نزد این خاندان در کنار استفاده از دستگاه‌های سرکوب‌گر و امنیتی منجر به ریشه‌دار شدن فرهنگ تابعیت و جلوگیری از گسترش فرهنگ سیاسی مشارکتی شده است (سردار نیا، ۱۳۹۲: ۹۲).

یکی از دلایل استمرار فرهنگ سیاسی تابعیت را می‌توان در ساختار نخبگی جستجو کرد به این معنی که در این کشور، گردش قدرت در جامعه چندان صورت نپذیرفته است و قدرت عمدتاً در خانواده الصباح ابقا شده است (Albrecht & Schlumberger, 2004: 377-379). در ساختار پاتریمونیال کویت حداقل تا میانه دهه ۱۹۹۰، نهادهای مدنی به عنوان مزاحم تلقی شده و از گسترش آنها جلوگیری می‌شد. در این میان، عمدتاً به دیوانیه‌ها که محافل گفت‌وگوی خانوادگی

و خصوصی بود اجازه فعالیت داده می‌شد (Askar, 2005: 20-21).

یکی دیگر از متغیرهای تأثیرگذار بر فرهنگ سیاسی تابعیت در کویت، ساختار اجتماعی و فرهنگی قبیله‌ای، «طایفه‌ای و عشیره‌ای» بوده است. استمرار فرهنگ تابعیت در جامعه کویت ریشه در ساختار اجتماعی عشیره‌ای، قبیله‌ای و طایفه‌ای، سنت‌های اجتماعی محافظه‌کارانه و محافظه‌کاری مذهبی داشته است. از دید جیمز بیل، نظام سیاسی پاتریمونیل و فرهنگ تابعیت در این منطقه به شکل مستقیم ریشه در نظام اجتماعی پدرسالار قبیله‌ای دارد. به عبارت دیگر، پدرشاهی دنباله ناگسسته پدرسالاری در خانواده و ریش سفیدی در نظام جماعتی است (سردارنیا، ۹۴: ۱۳۹۲). نکته شایان ذکر آن است که نظام سیاسی کویت دارای خاستگاه و منشاء قبیله‌ای است یعنی در شکل‌گیری حکومت کویت، اتحاد و اجازه قبایل یا مشروعیت قبیله‌ای و سنتی نقش مؤثری داشته است (Salameh & Sharah, 2011: 60-61). بین قبایل و حکومت یک رابطه حمایتی دوسویه یا حامی - پیرو وجود داشته است، این بده بستان‌ها در تعمیق و ریشه‌دار شدن فرهنگ تابعیت و جلوگیری از نهادها و فرهنگ‌های مدنی نقش مهمی داشته‌اند (Askar, 2005: 15).

گرچه در جامعه کویت همانند سایر شیخ‌نشین‌ها قبیله‌گرایی و رفتار اطاعتی قبیله‌ای به شدت و فراگیری گذشته نیست اما هنوز در بخش اعظم جامعه کویت به ویژه شهروندان عادی و توده‌ها این نوع فرهنگ و ساختار اجتماعی حفظ شده است. البته لازم به ذکر است که پس از دهه ۱۹۹۰ مشروعیت برخاسته از نظام قبیله‌ای استحکام پیشین خود را از دست داده است نه اینکه کاملاً از بین رفته باشد.

نفوذ اینترنت و شبکه‌های اجتماعی در کویت، بررسی آماری

در دهه اخیر تعداد کاربران اینترنت در شیخ‌نشین‌های خلیج‌فارس رشد قابل توجهی یافته است. تعداد کل کاربران فیس بوک در جهان عرب تا پایان ژوئن ۲۰۱۲، بیش از ۴۵ میلیون نفر بود که نسبت به ژانویه سال ۲۰۱۰ (۱۶ میلیون نفر) حدود سه برابر رشد و افزایش را نشان می‌دهد. ۳۴ درصد کاربران را زنان تشکیل می‌دهند که عمدتاً زنان جوان و تحصیل‌کرده هستند. مصر حدود یک چهارم کاربران فیس بوکی در جهان عرب را تشکیل می‌دهد. میزان نفوذ این شبکه اجتماعی در جهان عرب در ژوئن ۲۰۱۱، ۸ درصد و در ژوئن ۲۰۱۲، ۱۲ درصد بود (Kinninmoot, 2013: 6).

کویت، یکی از کشورهایی است که در سال ۲۰۱۲ تعداد کاربران اینترنتی آن به

بیش از ۷۰ درصد جمعیت رسید در حالی که در سال ۲۰۰۹ کمتر از ۳۷ درصد بود. نکته مهم آن است که ۹۱ درصد از دانشجویان کوییتی کاربر اینترنت و نزدیک به ۶۰ درصد از آنها کاربر فیس بوک و توئیتر هستند (Al. Kandari & Hasanen, 2012, p. 246). حدود یک سوم جمعیت کویت، کاربر شبکه‌های اجتماعی فیس بوک هستند و با در نظر گرفتن شبکه‌های دیگر به ۶۰ درصد می‌رسد (Kinninmoot, 2013: 3).

البته ارائه‌دهندگان خدمات اینترنتی (ISPs) از آزادی عمل کامل برخوردار نیستند و تحت کنترل وزارت اطلاعات هستند. در سال ۲۰۰۲، تعداد ۵۰ کافی نت به خاطر استفاده از وبسایت‌های هزینه‌نگاری، مسدود شدند. مراکز ارائه‌دهنده خدمات اینترنتی ملزم به بستن سایت‌های هزینه‌نگاری، سایت‌های مخالف با اسلام و سنت‌ها و نقض امنیت ملی هستند.

جدول کاربران اینترنت و فیس بوک در خاورمیانه

کشور	جمعیت کل	تعداد کاربران اینترنت	درصد نفوذ اینترنت	تعداد کاربران فیس بوک	درصد نفوذ فیس بوک
ایران	۸۰/۸۴۰/۷۱۳	۴۲/۰۰۰/۰۰۰	۵۳/۳	-	-
کویت	۲/۷۴۲/۷۱۱	۱/۹۶۳/۵۶۵	۷۴/۲	۸۹۰/۷۸۰	۳۳/۷
بحرین	۱/۳۱۴/۰۸۹	۹۶۱/۲۲۸	۷۷/۰	۴۱۳/۲۰۰	۳۳/۱
قطر	۲/۱۲۳/۱۶۰	۱/۶۸۲/۲۷۱	۸۶/۲	۶۷۱/۷۲۰	۳۴/۴
عربستان	۲۷/۳۴۵/۹۸۶	۱۳/۰۰۰/۰۰۰	۴۹/۰	۵/۸۵۲/۵۲۰	۲۲/۱
امارات متحده عربی	۹/۲۰۶/۰۰۰	۵/۸۵۹/۱۱۸	۷۰/۹	۳/۴۴۲/۹۴۰	۴۱/۷
یمن	۲۶/۰۵۲/۹۶۶	۳/۶۹۱/۰۰۰	۱۴/۹	-	-
عمان	۳/۲۱۹/۷۷۵	۲/۱۰۱/۳۰۲	۶۸/۰	۵۸۴/۹۰۰	۱۸/۹
عراق	۳۲/۵۸۵/۶۹۲	۲/۵۵۵/۱۴۰	۸/۲	۲/۱۵۵/۱۴۰	۸/۲
فلسطین	۲/۷۳۱/۰۵۲	۱/۵۱۲/۲۷۳	۵۷/۷	۹۶۶/۹۶۰	۳۶/۹
اسرائیل	۷/۸۲۱/۸۵۰	۵/۳۱۳/۵۳۰	۷۰/۰	۳/۷۹۲/۸۲۰	۵۰/۰
سوریه	۲۲/۵۹۷/۵۳۱	۵/۰۶۹/۴۱۸	۲۲/۵	-	-
لبنان	۴/۱۳۶/۸۹۵	۲/۱۵۲/۹۵۰	۵۲/۰	۱/۵۸۷/۰۶۰	۳۱/۳

۳۹/۳	۲/۵۵۸/۱۴۰	۳۹/۳	۲/۵۵۸/۱۴۰	۶/۵۲۸/۰۶۱	اردن
۱۴/۵	۱۲/۱۷۳/۵۴۰	۳۵/۶	۲۹/۸۰۹/۷۲۴	۸۶/۸۹۵/۰۹۹	مصر
۱۳/۹	۷۸۱/۷۰۰	۱۷/۰	۹۵۴/۲۷۵	۶/۲۴۴/۱۷۴	لیبی
۳۱/۰	۳/۳۲۸/۳۰۰	۳۹/۱	۴/۱۹۵/۵۶۴	۱۰/۹۳۷/۰۵۸	تونس
۱۵/۸	۵/۰۹۱/۷۶۰	۵۱/۰	۱۶/۴۷۷/۷۱۲	۳۲/۹۸۷/۲۰۶	مراکش
۱۱/۰	۴/۱۱۱/۳۲۰	۱۴/۰	۵/۲۳۰/۰۰۰	۳۸/۸۱۳/۷۲۲	الجزایر

www.internetworldstatas.com (2012)

جدول کاربران فیس بوک و توئیتر در کشورهای عضو شورای همکاری خلیج فارس

توئیتر		فیس بوک				کشور
درصد	درصد	درصد نفوذ	ژوئن ۲۰۱۱	آوریل ۲۰۱۱	ژوئن ۲۰۱۰	
نفوذ در ۲۰۱۲	نفوذ در ۲۰۱۱	فیس بوک نفوذ در ۲۰۱۱				
۲/۸۹	۰/۴۲	۱۹/۵	۵/۵۰۰/۰۰۰	۴/۰۹۲/۶۰۰	۲/۰۰۰/۰۰۰	عربستان
۳/۲۵	۲/۴۳	۴۰	۳/۲۰۰/۰۰۰	۲/۴۰۶/۱۲۰	۱/۵۰۰/۰۰۰	امارات متحده
۱۳	۳/۲۴	۳۲	۱/۰۰۰/۰۰۰	۷۹۵/۱۰۰	۵۰۰/۰۰۰	کویت
۳/۰۹	۷/۸۳	۲۹/۳	۵۰۰/۰۰۰	۴۸۱/۲۸۰	۴۰۰/۰۰۰	قطر
۰/۳۴	۰/۲۲	۱۶/۳	۵۰۰/۰۰۰	۳۰۰/۰۰۰	۲۷۷/۸۴۰	عمان
۵/۳۳	۵/۰۱	۲۶	۳۵۰/۰۰۰	۳۰۲/۹۴۰	۲۵۰/۰۰۰	بحرین

Dubai school of social media report, 2011 & 2012

در بین کشورهای جهان عرب، مصر و عربستان، از بالاترین میزان رشد در تعداد کاربران فیس بوکی برخوردارند و پس از آن، سه کشور مراکش و تونس و امارات متحده عربی قرار دارند که این پنج کشور، در مجموعه ۷۰ درصد از کاربران فیس بوکی در خاورمیانه عربی را تا سال ۲۰۱۰ به خود اختصاص می‌دادند (Rabah, 2012, p. 127). در این بین، کویت نیز با دارا بودن یک میلیون کاربر (نزدیک به ۳۵ درصد) در شبکه‌های اجتماعی یاد شده از رشد بسیار قابل توجهی در بین شیخ‌نشین‌های خلیج فارس برخوردار بوده است. جالب توجه آنکه بیشترین کاربران این شبکه‌ها جوانان شهری و تحصیل‌کردگان دبیرستانی و دانشگاهی بوده‌اند.

تأثیر اینترنت و شبکه‌های اجتماعی بر فرهنگ سیاسی در کویت از نیمه دهه ۱۹۹۰ به این سو

در این قسمت، در چارچوب تقسیم‌بندی آلموند و همکارانش از فرهنگ سیاسی، با استفاده از نتایج مطالعات پیمایشی و کمی انجام شده توسط مؤسسات پژوهشی معتبر، تلاش شده است تأثیر اینترنت و شبکه‌های اجتماعی بر فرهنگ سیاسی جامعه کویت در سه سطح سیستمی (آگاهی و نگرش‌ها و باورهای سیاسی)، فرآیندی (نوع رفتار و مشارکت سیاسی) و سیاستگذاری (تقاضاها و نوع اولویت‌های مردم برای تصمیم‌سازی در حاکمیت) مورد بررسی قرار گیرد.

یکی از منابع معتبر در خصوص تأثیر شبکه‌های اجتماعی اینترنتی بر تغییرات فرهنگی و اجتماعی در جهان عرب، «گزارش شبکه‌های اجتماعی جهان عرب^۱» است که توسط «مؤسسه گزارش رسانه‌ای دویی^۲» انجام می‌شود. این مؤسسه در جدیدترین گزارش ادواری خود، نتایج پیمایش منطقه‌ای در هشت کشور جهان عرب شامل بحرین، مصر، اردن، کویت، لبنان، عمان، عربستان و امارات متحده عربی در خصوص تأثیر شبکه‌های اجتماعی و اینترنت بر نگرش‌ها و فرهنگ سیاسی را منتشر ساخته است. این نظرسنجی در حد فاصل مارس و می سال ۲۰۱۲ انجام شد. ۷۰ درصد کاربران، جوانان بین ۱۸ تا ۳۰ سال و عمدتاً از دانشجویان یا تحصیل‌کرده‌های شاغل در بخش خصوصی بودند. در این نظرسنجی، سنجه یا سؤالات مهمی طرح شده‌اند که در ذیل طرح می‌شوند.

یکی از سؤالات میزان احساس توانمندی و قدرتمندی در پاسخگویان در تأثیرگذاری بر حکومت و تصمیمات آن به تبع استفاده از اینترنت و شبکه‌های اجتماعی بود. ۵۱ درصد از پاسخگویان کویتی که عمدتاً از جوانان و تحصیل‌کردگان دانشگاهی و دبیرستانی بودند به این سؤال پاسخ مثبت دادند؛ به این ترتیب، کشور کویت بالاترین میزان در این خصوص را نشان می‌دهد. در مجموع تأثیرات اینترنت و شبکه‌های اجتماعی بر تمام مؤلفه‌های نگرشی - فکری و فرهنگ سیاسی جوانان و تحصیل‌کرده‌های دانشگاهی در کویت، بین یک سوم تا پنجاه درصد را نشان می‌دهد. در ذیل، نتایج این نظرسنجی در خصوص تأثیر اینترنت و شبکه‌های اجتماعی در قالب جدولی بیان می‌گردند.

جدول تأثیر اینترنت و شبکه‌های اجتماعی بر مؤلفه‌های فرهنگ سیاسی
در سال ۲۰۱۲ (به درصد)

کشورها	احساس توانمندی و اثربخشی	روامداری و تحمل مخالف	احساس تعلق و تعهد به جامعه و مسایل آن	پایبندی به هویت ملی	احساس شهروندی جهانی	هویت منطقه‌ای	هویت مذهبی
کویت	۵۱	۵۲	-	۸۰	۷۷	۷۷	۷۵
عربستان	۳۲	۴۷	۹۲	۷۸	۷۲	۷۵	۷۱
امارات	۳۳	۴۷	۸۳	۷۳	۶۹	۶۶	۵۹
اردن	۴۲	۵۹	-	۸۰	۸۰	۸۰	۷۶
بحرین	۴۳	۶۵	-	۸۳	۷۷	۷۵	۷۳
لبنان	۴۶	۴۹	-	۶۶	۷۸	۶۰	۴۱
مصر	۴۶	۵۸	۸۵	۸۵	۷۹	۷۸	۷۴
عمان	۴۶	۵۸	-	۷۸	۷۷	۷۶	۶۷

Dubai School of Media Report

بر اساس نتایج جدول فوق باید گفت که میزان تأثیر اینترنت و شبکه‌های اجتماعی بر مؤلفه‌های تشکیل دهنده فرهنگ سیاسی اعم از باورها، نگرش‌ها و افکار کاربران (عمدتاً جوانان و تحصیل کرده‌ها) در حد بالایی بوده است که این مؤلفه‌ها عبارتند از: ۱. میزان تساهل و روامداری نسبت به فرد یا گروه مخالف، ۲. احساس توانمندی و اثربخشی به عنوان شهروند بر حکومت و تصمیمات آن، ۳. ضرورت ملزم‌سازی حکومت به مشارکت دادن افراد و شهروندان در تصمیمات و مشارکت سیاسی، ۴. احساس تعهد و تعلق به جامعه ملی و مسایل آن، ۵. میزان تعلق و باور به سطوح گوناگون هویت و ارتباطات اعم از مذهبی، ملی، منطقه‌ای، ۶. حس شهروندی جهانی.

نتایج این مطالعه در ارتباط با احساس توانمندی و تساهل، بالای ۵۰ درصد را نشان می‌دهد و در ارتباط با احساس شهروندی جهانی ۷۷ درصد، هویت ملی ۸۰

درصد، هویت منطقه‌ای ۷۷ درصد، و هویت مذهبی در سطح ۷۵ درصد را نشان می‌دهد. پاسخگویان عمدتاً از جوانان و تحصیل‌کرده‌ها به عنوان کاربران اینترنتی هستند. آنها همزمان احساس تعلق به هویت مذهبی، ملی و منطقه‌ای را تأیید کرده بودند.

در طی دهه ۱۹۹۰، تحقیقات پیمایشی اندکی در مورد تغییرات در نگرش‌های اجتماعی - سیاسی خاورمیانه انجام شده است. رویداد یازده سپتامبر ۲۰۰۱، نقطه عطفی در این زمینه بود. از آن زمان به این سو، علاقه‌مندی زیادی به انجام پژوهش‌های کمی در مورد نگرش‌ها و ارزش‌ها در پژوهشگران ایجاد شد. پیمایش ارزش‌های جهانی در فاصله سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۰۶ یکی از مهم‌ترین تجلیات این علاقه‌مندی بود (ر.ک به نتایج جدول ذیل از این مؤسسه).

جدول نظرسنجی از شهروندان کویت

(به غیر از گزینه ۱، بقیه گزینه‌ها به صورت میانگین یا رتبه ارائه شده‌اند)

جهت تغییر	۱۹۹۸	۱۹۹۶	۱۹۹۴	گزینه‌ها
+	۶۱٪	۵۴٪	۳۹٪	۱. اولویت حکومت دموکراتیک
-	۴/۴۴	۴/۱۸	۴/۵۷	۲. رهبر مقتدر قوی ۱-۵
-	۲/۸۷	۲/۶۲	۳/۱۹	۳. حمایت از حقوق سیاسی زنان ۱-۵
+	۳/۱۳	۳/۰۷	۳/۰۵	۴. نگرش به غرب و دوستی با غرب ۱-۴
-	۳/۶۶	۳/۵۷	۳/۹۲	۵. تجارت و اتحاد غرب

+	۴/۶۲	۴/۴۳	۴/۵۳	۶. انسجام و اتحاد در جهان عرب
+	۴/۴۴	۴/۴۹	۴/۳۶	۷. مشترک‌المنافع با شورای همکاری خلیج فارس ۵-۱
+	۳/۵۴	۳/۵۴	۳/۲۱	۸. عرب‌گرایی ۵-۱
در نوسان	۳/۳۴	۳/۱۳	۳/۲۱	۹. اصول‌گرایی مذهبی ۴-۱
-	-	۴/۰۷	۴/۴۸	۱۰. حفظ زن در حجاب و اندرونی ۴-۱

Meyer, et.al, 2007, P. 307

لازم به ذکر است که این نظرسنجی‌ها در دهه ۱۹۹۰ انجام شده است و طبعاً با افزایش دسترسی به اینترنت و کاربری آن و تحولات بعدی در نظام آموزشی، میزان تغییر در باورها و نگرش‌ها بیشتر می‌شود. نتیجه جدول فوق در ارتباط با گزینه اولویت دموکراسی به عنوان گزینه مطلوب - آن هم در دهه ۱۹۹۰- حاکی از جهت افزایشی از ۳۹ درصد در ۱۹۹۴ به حد ۶۱ درصد در سال ۱۹۹۸ است. البته اکنون به بیش از ۸۰ درصد رسیده است.

الکندری و حسن در یک کار پیمایشی مشترک بر روی ۴۴۵ دانشجوی مصری و کویتی، تأثیر اینترنت بر نگرش‌های سیاسی دانشجویان را مورد مطالعه قرار دادند. نتیجه تأثیر شبکه‌های اجتماعی بر مشارکت سیاسی دانشجویان کویتی و مصری با رقم ۰/۱۴۶ در سطح بسیار بالا تأیید شد، همین طور تأثیر وبلاگ‌ها بر مشارکت سیاسی با رقم ۰/۱۷۱ تأیید شد. تأثیر اینترنت (البته نه شبکه‌های اجتماعی) برای کسب اطلاعات، باورها و نگرش‌ها با رقم ۰/۱۶۲ در حد معنی‌دار و مثبت تأیید شد. گرچه در مورد مشارکت سیاسی، تأثیر مثبت دیده می‌شود اما در حد و اندازه تأثیر بر تغییر باورها و نگرش‌ها نشان داده نشد. مهم‌ترین مصادیق تأثیر

شبکه‌های اجتماعی بر مشارکت سیاسی دانشجویان کویت شامل تبادل اطلاعات، هماهنگ‌سازی فعالیت‌ها و اظهار نظر دوسویه در مورد مسایل مهم بودند (Al. Kandari & Hasanen, 2012: 252).

البته مردم عادی کویت برخلاف جوانان و تحصیل‌کرده‌ها محافظه‌کاری قابل توجه دارند؛ آنها گرچه نگرش مثبت به دموکراسی را در انتخابات ۲۰۰۹ نشان دادند اما عمدتاً به لحاظ سیاسی منفعل هستند و ۸۸ درصد آنها معتقد به انجام اصلاحات به روش تدریجی هستند و بر این باورند که خاندان الصباح هنوز از مشروعیت برخوردار است.

تأثیر روزنامه‌نگاری اینترنتی و وبلاگ‌نویسی بر تحول نگرشی و فکری

در بیش از یک دهه اخیر، در کویت اینترنت و شبکه‌های اجتماعی به شکل مستقیم بر تحول فرهنگ سیاسی عمدتاً جوانان شهری و تحصیل‌کرده‌های دبیرستانی و دانشگاهی تأثیرگذار بوده و آنان را به سمت باورها و نگرش‌های مدنی و دموکراتیک سوق داده‌اند. شایان ذکر است که اینترنت از رهگذر غیرمستقیم با پویا و فعال کردن مطبوعات نیز بر گسترش آگاهی‌های سیاسی و اجتماعی و نگرش‌ها مؤثر بوده است. مهم‌ترین تأثیرات اینترنت و فضای سایبری بر مطبوعات کویت عبارتند از: الف) باز کردن ساختار رسانه‌ها؛ ب) انتقادی و سیاسی شدن محتوای رسانه‌ها و ج) تأثیر بر ارتباط‌گیری باز، آزادانه و پویا با مخاطبان.

در کویت، ۱۷ روزنامه به زبان انگلیسی و عربی و عمدتاً به صورت خصوصی با استقلال عمل قابل توجهی اداره می‌شوند که به لحاظ سیاسی منتقدان و مخالفان حکومت و نیز مدافعان حکومت را دربرمی‌گیرند. خانه آزادی در گزارش سال ۲۰۰۹، کویت را در ردیف کشورهای نسبتاً آزاد و در ردیف ۶۰ از بین ۱۷۵ کشور قرار داد. (Dashti, 2009: 25) مطبوعات از اختیار پوشش واقعی و حل مسایل حساس سیاسی و مذهبی برخوردار نیستند. البته پوشش ماهواره‌ای الجزیره سبب بسترسازی بیشتر برای آزادی مطبوعات در این کشور شد (Dashti, 2009: 27).

در محیط برخط یا سایبری اینترنتی، روزنامه‌نگاران و فعالان به مراتب بیشتر از محیط غیر برخط از آزادی عمل برای به اشتراک گذاشتن مباحث سیاسی و نوشتن آزادانه مطالب و تحلیل‌های سیاسی و انتقادی چالش‌گرانه از محدودیت کمتر برخوردار هستند (Dashti, 2009: 1). روزنامه «الان» نخستین روزنامه برخط بود که در سال ۲۰۰۷ راه‌اندازی شد. مطالب آن بدون سانسور چاپ می‌شود و اخبار

را به صورت ۲۴ ساعته منتشر می‌کند.

علی دشتی در مقاله انگلیسی با عنوان «نقش روزنامه‌نگاری برخط در مشاجرات سیاسی کویت»، از روش تحلیل محتوا برای بررسی محتوای سیاسی دو وبلاگ کویتی، یک تریبون برخط کویتی و دو وب سایت اینترنتی در فاصله ژانویه و جولای ۲۰۰۶ استفاده کرد. در این مقطع زمانی، روزنامه‌نگاری برخط نقش قابل توجهی در انتقال اخبار و اطلاعات سیاسی و تحلیل‌های سیاسی به کاربران عمدتاً جوان و دانشگاهی کویت ایفا کرد (Dashti, 2009: 9-10). وی در وبلاگ‌ها و وب‌سایت‌های مورد بررسی، مقالات و یادداشت‌های سیاسی قابل توجهی راجع به فساد حکومت، نقض حقوق شهروندی، ضرورت اصلاحات سیاسی، ضرورت تقویت پارلمان و مسایل مربوط به خاندان حاکم الصباح یافته بود. علی الجابر السالم نیز در وبلاگ «رای الحر» نیز آزادانه و بدون سانسور، مطالب و تحلیل‌های انتقادی خود را می‌نوشت. وی نخستین عضو خاندان سلطنتی حاکم بود که با رویکرد انتقادی نسبت به خانواده حاکم - که خود متعلق به این خاندان بود - در فضای سایبری می‌نوشت (Dashti, 2009: 12-13).

تریبون «الصحت الصفت» فعال‌ترین وبلاگ در ارتباط با اخبار و اطلاعات سیاسی و اجتماعی بود. تریبون‌های لیبرال نیز از طرح آزادانه عقاید و اخبار و اطلاعات و نیز از انواع آزادی‌های سیاسی دفاع کرده‌اند. در مجموع، نتایج این مطالعه و مطالعات دیگر نشان می‌دهد که اینترنت در کویت در نشر عقاید و باورهای مدنی و دموکراتیک، انتشار صریح اخبار انتقادی، شکل‌گیری فضای عمومی و اعتراضات و گسترش آن در آینده مؤثر بوده و خواهد بود (Dashti, 2009: 21).

عیسی النشمی در پایان‌نامه خود با عنوان «بحث و گفتمان‌های سیاسی در جهان عرب: کویت، عربستان سعودی، اردن و مصر»، تریبون‌های برخط سیاسی و اجتماعی این کشورها را از زاویه انتقادی بررسی کرده است. از دید وی، رسانه‌های غربی کل جهان عرب را به شکل کلیشه‌ای و همگون در قالب فرهنگ بسته و اقتدارگرا معرفی کرده‌اند، اما واقع‌بینانه آن است که تفاوت‌های بین کشورهای عرب از زاویه فرهنگ سیاسی و نوع حکومت را نادیده نگیریم. غربی‌ها جهان عرب را سراسر خشونت‌طلب از حیث فرهنگی و دشمن غرب معرفی کرده‌اند اما شواهد نشان از تقاضا عمدتاً توسط کنشگران جوان و تحصیل‌کرده دانشگاهی و اعضای متعلق به طبقه متوسط جدید برای اصلاحات سیاسی و پرهیز از خشونت، لزوم احترام به حقوق شهروندی، انتخابات منصفانه، گردش قدرت و مانند آنها است که در این

تريبون‌های برخپ به وفور ډيډه مي شونډ (Nashmi, 2007: 13). در اين مطالعه، کويت در بين تريبون‌ها داراي بيشترين نمره با محتوای سياسي (نيمي از محتوا) و سپس عربستان با دارا بودن بيش از يک سوم محتوای سياسي بود (Nashmi, 2007: 45).

بروس اتلينگ و همکارانش در يک مطالعه کمی - تجربي، ۳۵ هزار وبلاگ فعال به زبان عربي و بيش از شش هزار وبلاگ به زبان‌های فرانسه و انگليسي را شناسايي و مورد مطالعه قرار داده‌اند. هدف آنها از اين مطالعه، ارزيابي حوزه عمومي شبکه‌ای شده در جهان عرب و رابطه آن با طيفی از مسايل فوري مانند سياست، رسانه، مذهب، فرهنگ و امور بين‌الملل بود. کويت يکي از کشورهايی است که بيشتر وبلاگ‌های آن کشور متمرکز بر اخبار و سياست‌های دموکراتيک و دفاع از اصلاحات، حقوق بشر، مسايل اقتصادي و زنان بوده است (Etling, et.al, 2009: 3). کويت به لحاظ رتبه پس از مصر و عربستان، سومين رتبه را در حوزه وبلاگ‌نويسي داشته است.

در کويت وبلاگ‌های عرب زبان عمدتاً متمرکز بر حمايت از رهبران سياسي داخلي، انتقاد از اسرئيل و حمايت از فلسطين بوده‌اند. در جهت عکس، وبلاگ‌های بي‌نام و نشان انگليسي‌زبان، کمتر حامی رهبران سياسي داخلي بوده‌اند. اين وبلاگ‌ها عمدتاً توسط جوانان سکولار اداره مي‌شوند. اما وبلاگ‌های ليبرال انگليسي‌زبان داراي نام و نشان در تمايز با وبلاگ‌های بي‌نام و نشان انگليسي، محتوای خود را عمدتاً به مسايل داخلي مانند نسبت اسلام و دموکراسي و تناقضات، اصلاحات در انتخابات پارلماني، ضديت با فساد، دفاع از اصلاحات سياسي، افشای چالش‌های حکومت، لزوم فضاي باز و آزاد سياسي، حمايت از آزادي بيان و حقوق شهروندی متمرکز کرده‌اند (Etling, et.al, 2009, p.28).

اينترنت و چالش‌های سياسي حکومت

لينچ از مهم‌ترين تحليل‌گران رسانه‌ای در جهان عرب بر اين باور است که در نبود احزاب سياسي و ضعف جدي نهادهای مدني، شبکه‌های ماهواره‌ای به ويژه الجزيره و اينترنت نقش قابل توجهی در بيان اخبار، چالش‌ها، اشاعه نقدها، آگاهی سياسي و کشاندن مردم و معترضان جوان به خيابان‌ها ايفا کرده‌اند. در تعدادی از اين کشورهای منطقه از جمله در کويت به دلایلی همچون: وجود و گسترش شبکه‌های ماهواره‌ای متعدد و گسترش قابل توجه اينترنت، تريبون‌ها، وبلاگ‌ها و

شبکه‌های اجتماعی نوعی حوزه عمومی در حال شکل‌گیری است که به تدریج، ماهیت اساسی گفتمان عمومی را از تبلیغات رسمی به سمت حوزه عمومی نسبتاً باز تغییر می‌دهد. تابوهای سیاسی در حال شکسته شدن هستند و افکار عمومی رشد می‌یابد و حکومت و سیاست‌های آن را به نقد و چالش می‌کشند (Lynch, 2005).

در بیش از یکی دو دهه اخیر، رسانه‌های کلاسیک در کویت از آزادی عمل قابل توجهی برخوردار بوده‌اند، پویایی رسانه‌های کلاسیک به تأثیر از فضای سایبری در کنار نقش‌آفرینی جدی کارگزاران و فعالان در فضای اینترنتی منجر به مشارکت فعالان تحصیل‌کرده دانشگاهی در نقد سیاست‌های حکومت و اصرار بر اصلاحات سیاسی در کویت شده است (Thuroczy, 2010, p. 20). در بیش از یک دهه اخیر، حیطه نقد حتی به خانواده حاکم گسترش یافت و بر جسارت سیاسی شهروندان افزود. لذا تعداد قابل توجهی از خط قرمزهای سیاسی و تابوهای سیاسی شکسته شدند.

در ساحت پراتیکی - فرایندی، به تأثیر از فضای رسانه‌ای و اینترنتی و تحول فرهنگ سیاسی، در پاییز ۲۰۰۴ نخستین جنبش سیاسی به نام «جنبش عدالت و توسعه» با مشارکت گروهی از جوانان و تحصیل‌کرده‌ها شکل گرفت، این جنبش به دنبال انتقال مسالمت‌آمیز قدرت، تأکید بر رقابت و کثرت‌گرایی سالم سیاسی و بهبود عملکرد نظام سیاسی در چارچوب اصول دموکراتیک بود (Askar, 2005: 26).

در سال ۲۰۰۶ به تأثیر از روزنامه‌نگاری برخاسته اینترنتی و شبکه‌های اجتماعی اینترنتی، یک جنبش سیاسی و اجتماعی برای پیشبرد اصلاحات سیاسی و اصلاح حوزه‌های انتخاباتی شکل گرفت. این جنبش نسبت به انحلال پارلمان در سال ۲۰۰۶ از سوی امیر کویت نیز انتقاد وارد کرده و مخالفت کرد. هسته اصلی این جنبش را عمدتاً جوانان تحصیل‌کرده و برخوردار از افکار نو تشکیل دادند. در این ارتباط، نتایج جدول ذیل سودمند است.

جدول متغیرهای مؤثر بر شرکت در اعتراضات (رگرسون لجستیک)

متغیرها	اردن	فلسطین	الجزایر	کویت	یمن
تحصیلات عالی	۱/۲۱۱	۱/۰۶۶	۱/۱۲۰	۱/۲۶۰	۰/۹۸۱
درآمد	۱/۰۶۶	۱/۰۰۸	۱/۰۶۷	۱/۰۷۸	۱/۰۷۴

جامعه مدنی	۲/۱۴۲	۲/۲۰۲	۲/۴۶۰	۳/۳۸۷	۰/۹۷۹
اینترنت	۱/۲۵۵	۱/۱۵۰	۱/۲۱۷	۱/۲۴۹	۱/۱۸۶

Source: Deway, et.al, 2012: 36

بر اساس نتایج جدول فوق، در کشور کویت، تحصیلات عالی دانشگاهی در سطح معنی دار و بالا، یک عامل مؤثر بر شرکت آنان در فعالیت‌های اعتراضی بوده است به این معنی که تحصیل‌کردگان رده بالا به مراتب بسیار بیشتر از افراد کم‌سواد در اعتراضات شرکت داشته‌اند. کاربری و دسترسی به اینترنت یک متغیر تبیین‌گر مهم در تبیین مشارکت آنان در اعتراضات بوده است. تیلور دوی و همکارانش موضوع شرکت در اعتراض را با دو متغیر عضویت در جامعه مدنی و استفاده از اینترنت، مورد مطالعه قرار داده‌اند (ر. ک. جدول ذیل).

تأثیر عضویت در نهادهای مدنی و استفاده از اینترنت بر شرکت افراد در اعتراضات

	اردن	فلسطین	الجزایر	کویت	یمن
جامعه مدنی					
خیر	۰۹٪	۲۸٪	۱۳٪	۳۳٪	۳۱٪
بله	۲۵٪	۵۵٪	۳۳٪	۴۵٪	۳۶٪
اینترنت					
خیر	۰۸٪	۲۷٪	۱۲٪	۲۷٪	۲۷٪
بله	۲۶٪	۴۹٪	۳۱٪	۵۷٪	۴۷٪

Source: Deway, et.al, 2012: 37

جدول فوق نشان می‌دهد که به ترتیب در فلسطین، کویت، یمن و الجزایر بین دو متغیر عضویت در جامعه مدنی و شرکت در اعتراض رابطه نسبتاً قوی بوده است به این معنی که افرادی که عضویت در نهادهای مدنی داشته‌اند، بیشتر از فاقدان عضویت در فعالیت‌های اعتراض شرکت داشته‌اند. همین طور، نتایج جدول فوق نشان می‌دهد که به ترتیب در کشورهای کویت، فلسطین، یمن و الجزایر، کاربران اینترنت بیشتر از غیرکاربران در فعالیت‌های اعتراض شرکت داشته‌اند. برای مثال در کویت ۵۷ درصد از شرکت‌کنندگان در اعتراض‌ها از بین کاربران اینترنتی بوده و ۲۷

درصد از شرکت‌کنندگان در اعتراضات، کاربر اینترنتی نبوده‌اند. در بیشتر کشورها، استفاده از اینترنت میزان شرکت در اعتراض را تا حدود دو برابر و در کویت تا حد سه برابر افزایش داده است. ۱۲/۸ درصد کویتی‌ها در انتخابات پارلمانی ۲۰۱۲ از توئیتر برای بحث و انتقال اطلاعات پیرامون مسایل سیاسی و گزارش‌های انتخاباتی استفاده کرده‌اند. بعد از کویت، بحرین قرار دارد. ۵/۳ درصد از بحرینی‌ها از توئیتر برای نقد نظام سیاسی استفاده کردند (Kinninmoot, 2013, p. 3).

یکی از مهم‌ترین پیامدهای مثبت نقش‌آفرینی فضای سایبری و شبکه‌های اجتماعی در کویت - البته به صورت غیرمستقیم - سوق یافتن پارلمان به سمت پویایی، انتقاد و چالش‌گری بیشتر علیه حکومت و رقابت بین سه گروه‌بندی بزرگ متشکل از اسلام‌گرایان، لیبرال‌ها و مستقل‌ها در پارلمان از اواخر دهه ۱۹۹۰ به این سو است. یکی از تبعات مثبت این رقابت‌ها و تشدید چالش‌های سیاسی ناشی از فضای سایبری، فرمان امیر کویت مبنی بر اعطای حقوق سیاسی به زنان در سال ۱۹۹۹ بود که باعث تنش جدی هم در درون پارلمان و بین پارلمان و حکومت شد، البته این تنش‌ها به نفع پیشبرد دموکراسی سوق یافتند. اسلام‌گرایان سلفی با اعطای حقوق سیاسی به زنان به شدت مخالفت کردند اما لیبرال‌ها با این موضوع موافق بودند (Thuroczy, 2010: 15). شایان ذکر است که در سال ۲۰۰۵ حق رأی دادن سیاسی کامل به زنان تصویب و اجرا شد.

به دنبال چالش‌ها و انتقادات شدید سیاسی در فضای سایبری و اینترنتی بود که تقاضا و خواسته اصلاح‌طلبان برای اصلاح قانون مطبوعات مبنی بر عدم دخالت وزارت اطلاعات در توقیف مطبوعات و ایجاد فرصت‌ها و تسهیلات قانونی بیشتر برای آزادی اجتماعات و بحث و تبادل نظر تحقق یافت (Askar, 2005: 62). مطبوعات کویت چه به صورت غیربرخط و چه به صورت سایبری - اینترنتی از برپایی احزاب سیاسی نیز حمایت کردند. اسماعیل الشطی عضو دفتر مرکزی «نهضت قانون اساسی اسلامی» از کنترل شدید خاندان حاکم بر رسانه‌های گروهی به شدت انتقاد کرد (همدانی، ۱۳۸۱: ۴۵-۴۴).

«تربیون دموکراتیک» با پشتیبانی و حمایت رسانه‌ای خواستار جدا شدن سمت‌های ولایتعهدی و نخست‌وزیری طبق اصل ۱۰۲ قانون اساسی شد. دکتر عبدالله الشایعی استاد علوم سیاسی دانشگاه کویت، قانون اساسی را مورد هدف قرار داد و با اشاره به اینکه طبق قانون اساسی قوه مجریه از اختیارات و صلاحیت‌های وسیعی برخوردار است از تغییر برخی اصول قانون اساسی برای تفکیک قوا دفاع کرد. علاوه بر

تربیون دموکراتیک، روشنفکران مستقل، مطبوعات، تشکلات و گروه‌های سیاسی به ویژه با استفاده از فضای باز اینترنتی و سایبری، چالش‌ها و خواسته‌های دیگری را طرح کردند که عبارتند از: ۱. مخالفت با انحلال مجلس از سوی امیر کویت، ۲. جلوگیری از تسلط آل صباح بر رسانه‌های گروهی، ۳. حق انتشار مطبوعات بدون کسب اجازه از دولت به منظور حمایت از آزادی بیان و عقیده، ۴. اعطای حقوق سیاسی به شهروندان درجه دو، ۵. تعدیل حوزه‌های انتخاباتی (همدانی، ۱۳۸۱: ۴۶-۴۵).

رسانه‌ها در کویت هنوز نتوانسته‌اند کاملاً خود را از کنترل‌ها و مداخلات حکومت رها کنند لذا استقلال آنها نسبی است و رسانه‌ها مادامی که جنبه انتقادی‌شان کمتر باشد از حمایت‌های مالی و قانونی حکومت برخوردار خواهند شد (Askar, 2005: 64-65). با این وجود، مطبوعات به طور خاص قادر به انعکاس طیفی از افکار، باورها و نقدها در جامعه کویت بوده‌اند و علی‌رغم محدودیت‌های اعمال شده توسط حکومت، نقش مهمی در شکل دادن به فرایند تصمیم‌گیری سیاسی و پیشبرد دموکراسی داشته‌اند.

اگر پارلمان یک بال دموکراسی در کویت باشد، مطبوعات بال دیگر آن است. در واقع پارلمان بدون وجود مطبوعات و حمایت آنها نمی‌تواند از تأثیرگذاری جدی برخوردار باشد، در این بین، مطبوعات خصوصی از آزادی و استقلال نسبی بیشتر از دولت برخوردارند. ماهیت مسالمت‌آمیز فعالیت مطبوعات، انعطاف لازم در حکومت نسبت به آنها و فضای باز سیاسی نسبی در کویت در بیش از یک دهه اخیر، منجر به کاهش استفاده از خشونت در حل اختلافات سیاسی و ایجاد فضای مناسب برای گفت‌وگو و حوزه عمومی نسبتاً دموکراتیک شده است (النجار، ۱۳۷۹: ۱۱۹۸-۱۱۹۷).

نتیجه‌گیری

در این نوشتار، با استفاده از پیمایش‌ها یا بررسی‌های کمی انجام شده توسط مؤسسات پیمایشی منطقه‌ای و جهانی و نیز سایر مطالعات کمی انجام شده، این فرض اساسی مورد تأیید قرار گرفت که اینترنت و شبکه‌های اجتماعی در فضای سایبری نقش قابل توجهی در تغییر قابل توجه فرهنگ سیاسی جوانان شهری و تحصیل‌کرده‌های عمدتاً دانشگاهی داشته است تا مردم عادی. دسترسی بیش از ۷۰ درصد کویتی‌ها به اینترنت و شبکه‌های اجتماعی و جمعیت کاربر عمدتاً جوان ۱۵ تا ۲۹ ساله و دسترسی بیش از ۹۰ درصد دانشجویان از شواهد مهمی هستند که در آزمون این فرضیه مورد استفاده و استناد قرار گرفتند.

از نیمه دوم دهه ۱۹۹۰ به این سو، اینترنت و شبکه‌های اجتماعی در بستر تحولات رخ داده در نظام آموزشی و شهرنشینی در کویت به طور مستقیم سبب افزایش آگاهی سیاسی و اجتماعی و تحول فرهنگ سیاسی در جوانان و دانشجویان از نوع تابعیتی به مشارکتی شده است. علاوه بر آن، اینترنت و شبکه‌های اجتماعی با پویا و انتقادی کردن عرصه رسانه‌ای و مطبوعات به طور غیرمستقیم نیز بر افزایش آگاهی سیاسی و تغییر و تحول در فرهنگ سیاسی جوانان و تحصیل‌کرده‌های دانشگاهی و دبیرستانی مؤثر بوده است.

از زاویه دیگر و در چارچوب سه سطح تحلیلی آلموند و همکارانش از فرهنگ سیاسی، تغییر و تحول در سطح سیستمی یعنی باورها و نگرش‌های مدنی باعث شده است که در بیش از یک دهه اخیر، چالش‌های سیاسی جدی برای حکومت کویت شکل گرفته و گسترش یابد. گسترش فضای انتقادی در فضای سایبری و تا حدی در عرصه مطبوعات به همراه تحول در فرهنگ سیاسی به سمت مشارکتی، از یک سو منجر به انتقادی‌تر شدن پارلمان شد؛ از سوی دیگر چند جنبش اعتراضی و اصلاح‌طلبانه در کویت شکل گرفت. به تبع تحولات یاد شده، حکومت کویت به چند اقدام اصلاحی مهم دست زد که عبارتند از: اصلاح قانون مطبوعات، گسترش و ایجاد تسهیلات و تمهیدات قانونی برای آزادی عمل نسبی مطبوعات، اعطای حقوق سیاسی به زنان و اصلاحات دیگر.

گرچه به دلایلی همچون استمرار ساخت اقتصاد رانتی، استمرار ساخت فرهنگی و اجتماعی تابعیتی و قبیله‌ای در میان شهروندان عادی، قدرت سرکوب و ضعف نسبی جامعه مدنی، هنوز کویت با دموکراسی فاصله قابل توجهی دارد اما در بستر تحولات در عرصه فن‌آوری‌های نوین ارتباطی، اینترنت و ماهواره‌ها و گسترش

آگاهي ها و نهادينه شدن فرهنگ مشارکتی، در آینده نه چندان دور حکومت کويت ناگزير از تن دادن به اصلاحات سياسي بيشتري و پيشبرد دموکراسي خواهد بود.

منابع

الف) منابع فارسی

- آلموند، گابریل (و دیگران). (۱۳۷۶). چارچوبی نظری برای بررسی سیاست تطبیقی، ترجمه: علیرضا طیب، تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی.
- النجار، غانم. (۱۳۸۹). چالش‌های فراروی دموکراسی در کویت، سیاست خارجی، سال چهارم، شماره ۴، زمستان.
- سردارنیا، خلیل‌اله. (۱۳۹۰). درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی جدید، تهران: انتشارات میزان.
- سردارنیا، خلیل‌اله. (۱۳۹۲). درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی خاورمیانه، تهران: انتشارات میزان.
- همدانی، عبدالرضا. (۱۳۸۱). علل عدم شکل‌گیری احزاب سیاسی در کویت، فصلنامه مطالعات خاورمیانه، سال نهم، شماره ۲، تابستان.

ب) منابع انگلیسی

- Al. Kandari, Ali & Hasanen, Mohammed. (2012). *Impact of the Internet on Political Attitudes in Kuwait and Egypt, Telematics and Informatics*, Vol. 29.
- Albrecht, Holgar & Schlumberger, Oliver. (2004). *Regime Change without Democratization in the Middle East, International Political Science Review*, vol. 25, No. 4.
- Almond, Gabriel & Verba, Sidney. (1963). *The civic Culture*, Boston: Little Brown Company.
- Askar, Irem. (2005). *Political Liberalization in the Arab Gulf Monarchies with Emphasis on Kuwait*, Middle East Technical University.
- Dashti, Ali A. (2009). *The Role of Online Journalism in Political Disputes in Kuwait, Conference on Roles of Media During Political Crisis*, Thailand, May.
- Dewey, Taylor. (et.al). (2012). *The Impact of Social Media on Social Unrest in the Arab Spring*, Stanford University.
- Diamond, L. (1994). *Political Culture & Democracy in Developing Countries*, London: Lyne Reinner Publishers.
- Etling Bruce (et.al). (2009). *Mapping the Arabic Blogosphere: Politics*,

- Culture and Dissent*, Harvard University, **Berkman Center Research Publication**, No.2009-06.
- Hafez, Kai. (2009). **The Role of Media in the Arab World's Transformation Process**, www.uni-erfurt.de.
- Jamal, Ali Abbas. (2004). **The Political Influences of Aljazeera Network on Kuwaitis**, PH.D Dissertation, University of Southern Mississippi.
- Kinnimont, Jane. (2013). **To What Extent is Twitter Changing Gulf Societies?**, www.chatmanhouse.org.
- Lynch, Mark. (2005). **Assessing the Democratizing Power of Arab TV**, www.tbsjournal.arabmediasociety.com/Archives/Spring05/lynch.html.
- Meyer, Katherine (et.al). (2007). *Changed Political Attitudes in the Middle East: Kuwait*, **International Sociology**, Vol. 22, No. 3.
- Nashmi, Eisa. (2007). **Political Discussion in the Arab World, Kuwait...**, M.A Thesis in Mass Communication, University of Florida.
- Rabah, Saddek. (2012). **Social Networking Platforms as a Virtual Public Sphere in the Arab World**, in Yasin Aktar (et.al) (eds) *Culture and Politics in the New Middle East*, Ankara: Acoos Publications.
- Safrank, Rita. (2012). **The Emerging Role of Social Media in Political and Regime Change**, www.csa.com/discoveryguides.
- Salameh, M & Sharah, M. (2011). *Kuwait's Democratic Experiments*, **Journal of Middle Eastern and Islamic Studies**, Vol. 5, No. 3.
- Stork, Madeline. (2011). **The Role of Social Media in Political Mobilization: Case Study of the January 2011 Egyptian Uprising**, M.A Thesis, Scotland: University of St. Andrews.
- Tessler, Mark, **Do Islamic Orientation Attitudes toward Democracy in the Arab World?**, www.arabsocialmediareport.com.
- The Arab Social Media Report. (2011). *Civil Movements: The Impacts of Face Book and Twitter*, **Dubai School Media Report**, Vol. 1, No. 2.
- The Arab Social Media Report. (2012). *Social Media in Arab World and Government...*, **Dubai School Media Report**, Vol. 2, No. 1.
- The Arab Social Media Report. (2012). *Social Media in Arab World and Government...*, **Dubai School Media Report**, Vol. 2, No. 1.

Thuroczy, Frenz. (2010). **Kuwait: Democratization in Process**, Lund **University**, Department of Arabic & Middle East Studies.

Tsang, Flavia (et.al). (2011). *The Impact of Information and Communication Technologies in the Middle East and North Africa*, **Technical Report**.